

‘पाणी आणि उद्योग ह्या दोघांचा एकात्मिक विचार, म्हणजे ग्राम संस्कृतीचा विकास!’

प्रसंग- पाणी नियोजन व ग्रामविकासासाठी आवश्यक असलेली भूमिकेबाबत मार्गदर्शन
दि. २०-०९-२००६, स्थळ -

जागतिकीकरण, उदारीकरणाच्या काळात आपले खेडे, आपले गाव यांचा सर्वांगीण विकास वर्तमान स्थितीत कोणत्या स्तरावर आहे? गावातल्या समस्यांवरील उपाय दिल्लीतून सुचविल्यास समस्या खरोखरच दूर होतात का? अशा नेहमी पडणाऱ्या प्रश्नांच्या - उत्तरांची सुस्पष्ट शोधयात्रा म्हणजे हे संस्मरणीय भाषण! भाऊ खेडेगावातून शहरात आलेले. ‘वाकोद’च्या ग्रामजीवनाशी एकरूप झालेले. कृषिक्षेत्रातील जाणकार व्यक्तिमत्त्व! गावातले वातावरण राजकारणामुळे प्रदूषित होते. कुटुंब व्यवस्थेला, समाजस्वास्थ्याला बाधा निर्माण होते. भ्रष्टाचार, लाच घेणे या समस्या भयानकपणे डोके वर काढतात. ‘संस्कृती’ नदी काठी निर्माण झाली, असे इतिहास सांगतो. आज त्या नदीकाठांच्या, पाण्याच्या अनंत समस्या निर्माण झाल्या आहेत. ‘पाणी’ आणि ‘उद्योग’ या दोन घटकांचे संस्कृती संवर्धनातील स्थान भाऊ इथे स्पष्ट करतात.

सन्माननीय व्यासपीठ, उपस्थित बंधू-भगिनींनो,

‘ग्रामविकास’ हा आपल्या सर्वांचा अत्यंत जिद्दाळ्याचा विषय आहे. तसे पाहिले तर, अनेक विषयांचे एकत्रीकरण या विषयात आहे. ‘ग्राम’ शब्द उच्चारल्याबरोबर ‘शेती’ हा सर्वात महत्त्वाचा विषय आपल्या डोळ्यांसमोर येतो. तो कणा आहे; जीवनाच्या उपजीविकेचे ते साधन आहे. दोन्ही दृष्टीने आर्थिक विकासासाठी जीवनभरासाठी; शेती हा मूलभूत व्यवसाय आहे. शेती निगडित सगळे जे काय व्यवसाय असतील, त्यांनीही त्यादृष्टीने महत्त्व प्राप्त केले आहे. शेती म्हटले म्हणजे पाणी आले, कारण पाण्याशिवाय शेती म्हणजे कोरडवाहू शेती. या कोरडवाहू शेतीमध्ये दिवसेंदिवस किंमती जेवढ्या शेतीपयोगी साधन सामग्रीच्या वाढतात, तेवढ्या आऊटपुटच्या वाढल्या नाहीत.

उत्पादन म्हणजे उत्पादक जो माल बनवतो, त्या किंमती शासन नियंत्रित आहेत, पण इनपुट किंवा आऊटपुटसाठी ज्या गोष्टी टाकाव्या लागतात, त्याच्या किंमतीवर शासनाचे तसे काही नियंत्रण नाही. त्यामुळे त्या किंमती वाढत गेल्या. त्या वाढल्या, त्यामुळे उत्पादनाच्या किंमती मात्र पाहिजे तशा वाढल्या नाही. जरी वाढल्या तरी त्यात अनेक अडचणी, त्या

माल उत्पादनामध्ये निर्माण झाल्या. त्यामुळे उत्पादनही वाढले नाही. आता आपण बघत आहोत की, ते थिजले आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या जीवनामध्ये भकास असे वातावरण निर्माण झाले आहे, आणि त्यांचा विश्वास डळमळला आहे. विश्वास तुटला आहे असे नाही म्हणता येणार अजून; पण डळमळला आहे हे नक्कीच ! त्याला असे वाटत नाही की, आपला कोणी वाली आहे. आता साठ वर्षे त्याने वाट पाहिली.

एकोणीसशे सत्तेचाळीस पासून जवळजवळ २० टक्के वर्ग असाच आहे. ज्याला त्याचा भरपूर फायदा मिळाला आहे. २० टक्के समाज आणि त्या २० टक्क्यांना लागून असलेला ५ ते ७ टक्के समाजसुद्धा त्या मानाने पुढे गेला आहे. बाकीचा ग्रामीण समाज आहे, हा मात्र मागे राहिला आहे. अन् आपल्या तुलनेत तर खूपच मागे राहिला आहे. त्यामुळे ग्रामविकास करताना ह्या ज्या मूलभूत समस्या आहेत त्याचा विचार झाला पाहिजे. त्यात शिक्षण हा एक भाग आहे, कुटुंब व्यवस्था हा दुसरा भाग आहे. रोजगार, उद्योग व्यवसाय हा तिसरा तर, आरोग्य हा चौथा भाग आहे. आरोग्य, शिक्षण, अर्थकारण म्हणजेच रोजगार आणि कुटुंब व्यवस्था. तो ही फार महत्त्वाचा विषय आहे, कारण शेतीचे एवढे तुकडे झाले आहेत, एवढे तुकडे झाले आहेत की, आता १ एकर अन् जास्तीत जास्त दीड एकर एवढ्या सरासरीत जवळजवळ ७१ टक्के कुटुंबे आहेत.

वडिलांना दोन मुले झाली; दोन भाऊ असले की, शेती अर्धी होते. त्या दोन भावांना चार मुले झाली म्हणजे आणखी चारपट त्याचे कमी होतात किंवा ते सोडून त्यापैकी काहींनी कुठेतरी नोकरी करण्यासाठी जायला पाहिजे किंवा शेतमजूर व्हायला पाहिजे, हेच पर्याय त्यांच्यासमोर आहेत. त्यामुळे कुटुंब व्यवस्था हा सुद्धा फार मोठा भाग या ग्रामीण विकासामध्ये येतो. मी तर म्हणतो, आणखी एक विषय यात घेतला पाहिजे आणि तो या सगळ्यांपेक्षा महत्त्वाचा विषय आहे. सामाजिक आणि राजकीय विषय आहे. त्यामध्ये काय बदल अपेक्षित आहे? या राजकीय पक्षांनी समाजरूपी झाडांना तोडले आहे. लोकशाही आपण, या विभागणीसाठी स्वीकारली का?

प्रत्येक घरामध्ये अशी फळी पडणार? असे गृहीत धरले होते का? आणि आपण गृहीत धरून ते स्वीकारले, तर तो प्रश्नच वेगळा आहे, तसे गृहीत धरलेले नव्हते पण तसे घडलेले आहे. आपण ज्या पद्धतीने लोकशाही उभारली, त्याचा मूलभूत विचार व्हायला पाहिजे. हा फार महत्त्वाचा विषय आहे. ग्रामविकासात ज्या कार्यकर्त्यांमध्ये जे कौशल्य आहे त्याला ती कामे जमतात. पक्ष त्याला त्या पद्धतीने नीट कामच करू देत नाही, पक्षाची

लॉयल्टी पक्की असते. त्या कार्यकर्त्याला कोणते ना कोणते आमीष देऊन ठेवतात. पदाचे, पैशाचे कोणतेही! जिल्हा परिषदेत सभापती तरी आपल्याला होता येईल निदान उप सभापतीतरी होता येईल अशी काही ना काही वातावरण निर्मिती त्या कार्यकर्त्याबाबत करून ठेवतात.

जर समजा, जिल्ह्यामध्ये भारतीय जनता पार्टी असेल आणि तिथला आमदार काँग्रेसचा असेल तर ते होणारच, त्याला काही इलाजच नाही. आमदार एकीकडे ओढतो, हा दुसरीकडे ओढतो आणि अशा द्विधा परिस्थितीत कोणतीच ग्राम पंचायत सहीसलामत चालू शकत नाही. तुम्ही जर जनतेचे खरे मत विचारले, तर ते म्हणतील की, ‘हे बंद करा!’ ‘निवडणुकाच बंद करा,’ कारण कोणतेही घर, कुटुंब मला असे सापडत नाही, ज्यामध्ये दोन विचार प्रभाव नाहीत. विचार प्रभाव कितीही असले तरी चालतील; पण त्यातील जे वितंडवाद आहेत, त्याला काहीतरी मर्यादा असायला पाहिजेत, त्याचे प्रबोधन करणे गरजेचे आहे. खरोखरच हे वेगळे विषय आहेत.

सामाजिक जीवन कसे जगावे? कौटुंबिक जीवन कसे जगावे? आणि मग तुमचीही राजकीय मते तुम्ही कशी निभवावी हा वेगळा विषय आहे, त्याच्याशी काहीही संबंध यायला नको, पण तसे काही घडताना दिसत नाही म्हणून मी हे पाहतोय की, गावाचा विकास खुंटला आहे. राजकारण हेच त्याचे मुख्य कारण झाले आहे. प्रत्येकाला काही ना काही नवीन करून दाखवायचे असते, इतर त्याला करू देत नाहीत, त्यामध्ये मुद्दाम खोट काढली जाते. वास्तविक पाहिले तर सगळे सारखेच असतात, त्याला तुम्ही काय करू शकतात? एका विशिष्ट पातळीला प्रत्येक माणूस हे कसे काय जमवू शकत नाही, याचे आश्चर्यही वाटते म्हणून एकूणच ह्या संदर्भात प्रबोधन होणेसुद्धा तेवढेच आवश्यक आहे असे मला वाटते.

आजची परिस्थिती अशी आहे की, गावात १०० गणपती असतात. ५००० लोकांची वस्ती १०० गणपती. १०० वर्गण्या, १०० ठिकाणी पावत्या फाडणारे जाणार. कोणाकोणाला लोकांनी पैसे द्यायचे? प्रत्येक बाबतीमध्ये समाजाला कसे विभागता येईल? तर अशी यंत्रणा जवळपास उभारली आहे. लो. टिळकांनी ज्या परिस्थितीत गणेशोत्सव सुरू केला, त्या वेळेच्या त्यांच्या भावना आणि उद्देश आणि आज त्याची परिस्थिती यांचा विचार केला तर काय? आनंदी आनंद आहे ! प्रत्येक बाबतीत असे घडते आहे ! गांधीजींचे विचार असो, वा लोकमान्य टिळकांचे विचार फक्त मांडले जात आहेत, आचरणात आणणारे फार मोजके, बोटार मोजण्याइतके आहेत, त्यामुळे व्यक्तिमत्त्व विकासही खुंटला, गावाची

प्रगतीही! ग्रामविकास करायचा असेल तर या विषयाचा कृतिशील अभ्यास झाला पाहिजे, आणि त्या दृष्टीने प्रबोधन होणे ही काळाची गरज आहे.

एक सामाजिक संस्था म्हणून राष्ट्रीय संघाने त्याकडे बघायला पाहिजे, असेही मला वाटते. तुमच्यापैकी जे अक्षरशः स्वतः ग्रामीण स्तरावर काम करत असतील त्यांना ते माहिती आहे, अगदी प्रामाणिकपणे माहिती आहे. मी तर ते अनुभवतो आहे. ते येतच नाही ना. कोणते चांगले काम असेल तरी ते म्हणतात, त्या कामात, काही विशेष आव्हान नाही. राजकीय पुढारी सांगतो ग्रामसेवकाला, आमदाराला की, हे काम करा. समोरचा म्हणतो, करू ना पैसे तुम्ही देणार आहात तो थोडी घेणार आहे. पण तिथे काहीच होत नाही. मग तो काहीच करू शकत नाही, त्याला हे फावते. त्याला पैसे खायचे असतात. तो तुमचेही ऐकत नाही आणि त्यांचेही ऐकत नाही, कारण मग त्याला फावते ना त्यांचे When he see that authority is divided तर naturally मग त्याची पोळी शेकायचा प्रयत्न करतो. जे हा ग्रामसेवक करतो, तेच पीएसूआयही करतो. आता जाणार तरी कोणाकडे? एखाद्याने खून जरी केलेला असला तरी त्यामध्ये राजकारण येते. हा त्याला असे सांगतो की, तू असा पंचनामा कर. तो त्याला सांगतो की, तू असे कर. सत्य हा काही विषयच कुठे शिल्लक राहिलेला नाही, हेच सगळे चालू आहे.

ग्रामीण जीवनातील अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागेल. दारू पकडायची असेल, हप्ते बंद करायचे असतील तर अशा समस्यांची उत्तरे शोधल्याशिवाय तुम्ही, त्या भागाचा विकास कसा करणार? विकासाच्या नावाखाली आपला विकास होतो एवढे ठीक आहे. परंतु जेथे विकास खरोखरच आवश्यक आहे, तेथे विकास होताना दिसत नाही, कारण या मूळ समस्यांमध्ये हात घालायलाच कोणी तयार नाही.

ज्या पोलीस निरीक्षकाला एका गावातून दर महिन्याला, समजा ३० हजार रुपयांचा हप्ता मिळतो. हप्ता देणारा जो माणूस आहे, तो कोणत्या तरी पक्षाशी संबंधित असतो. जो पॉवरमध्ये असतो; तोच त्याचा पक्ष असतो, कारण त्यालाच धरले पाहिजे तरच त्याला प्रोटेक्शन मिळते. नाहीतर त्याला प्रोटेक्शन मिळत नाही. मग त्याची लॉयल्टी हा काही त्याचा विषय नसतोच त्यामुळे तुम्ही जरी पक्षाला तुमचा शिक्का लावला आता, किंवा पुढच्या वेळी तुमचे पारडे बदलले तर तो त्यांचा होतो आणि तो एजंट असतो. बहुतांशी पोलीस निरीक्षक कोणीही असो तसाच असतो असे आढळते. त्यामुळे खेड्यामध्ये कायद्याचे राज्य नाही. पार्टी पॉलीटिक्स मध्ये असे घडते. विकास होणार कुठून? ज्या मूळ समस्या

आहेत त्याला आपण हात घातलाच पाहिजे, त्याची भूमिका आपल्याला स्पष्ट मांडता पाहिजे.

आता सर्वसाधारणपणे जिल्हा परिषदेच्या सर्व योजना आहेत. फेअरली चांगल्या आहेत. परंतु अंमलबजावणी बाबत जर आपण बघितले, तर त्यामध्ये मात्र जमीन आसमानाचा फरक आहे आणि ते करायला सर्वसाधारणपणे आपलाच कार्यकर्ता आपण बघत असतो. नगर परिषदेने आपल्या कार्यकर्त्याला टेन्डर दिलेले बरे. Officially त्याला दोन पैसे खाता येतील. ही जी आपली मूळ व्यवस्था आहे. त्याबद्दल आपण काही करू शकलो नाही. आपल्या समस्या ज्या आहेत, त्या कितीही काही केले तरी सुटणार नाहीत. म्हणजेच कॉन्ट्रॅडीक्शन राजकारणात परस्परविरोधी कामे करणे, विरोधीसाठी विरोध करणे, हे सहज ओघानेच घडते आहे, हे सर्व पंतप्रधान इन टर्मस आहेत आणि पंतप्रधानांना हे कधी समजेल ते मला माहित नाही. जोपर्यंत हे प्रश्न सुटत नाहीत तोपर्यंत बाकीचे विकासाचे प्रश्न सोडवणे कठीण जाईल असे मला वाटते.

आपल्याला जे सहज करणे शक्य आहे ते जलसंधारण! म्हणजे खेडं हे स्वयंपूर्ण युनिट आहे, असे गृहीत धरून तिथे जे नाले आहेत त्या नाल्यांवर बंडींग करणे; जेणेकरून तिथल्या ज्या विहिरी असतील त्यांना पाणी मिळेल आणि नसल्या तर त्या निर्माण करता येतील. निदान वीस ते तीस टक्के जमीन, त्या खेड्यातली दुबार पिकांमध्ये कन्व्हर्ट होऊ शकते, म्हणजेच ८ ते ९ माही पीक तुम्ही तेथून घेऊ शकाल आणि तेही सर्वसाधारणपणे ३० टक्क्यांपर्यंत.

नदी असेल तर नदीवर बंधारे टाकणे शक्य आहे, परंतु आता ही मुव्हमेंट जोराने सुरू झालेली आहे आणि, आपण त्याकडे खूप लक्ष देत आहोत. चितळे साहेब तुम्हाला सांगतील या सगळ्यांच्या बाबतीत, परंतु सर्वसाधारणपणे आतापर्यंतची जी पॉलिशी होती की, तो आपला तलाव, डॅमखाली बांधला गेला त्यावर ते पाणी अडवू देत नव्हते. अजूनही परिपत्रक आले की नाही मला शंकाच आहे, परंतु ‘पाणी अडवा पाणी जिरवा’ या सगळ्या मोहिमेमध्ये चालू आहे. वाघूर धरण आहे, त्या वाघूरवर पन्नास बंधारे जर वर टाकले तर पन्नास खेडी जी वर असतील त्यांची समस्या सुटेल.

आज तुम्हाला मी एक उदाहरण म्हणून सांगतो की, तोंडापूर नावाचे एक धरण आहे. वाकोदपासून ८ किलोमीटर पाईपलाईन टाकून पाणी आणले आहे. ज्या वेळी पाणी येते त्यावेळी बोटार मोजण्याइतके चार-दोन श्रीमंत लोक मोटरी लावून टाकतात. त्यामुळे इतर लोकांना पाणी मिळत नाही. मोटारीवाल्यांनाच पाणी मिळते. ज्यावेळी वीज नसते त्या वेळी मोटारी थांबतात, त्यावेळी हेही थांबते. त्यामुळे काय होते? पाणीच मिळत नाही.

वाकोद गावावरून जी वाघूर नदी वाहते, तिचा उगम फक्त ६ किलोमीटरवर आहे, तिथून फर्दापूर हे जवळच छोटेसे गाव आहे. वास्तविक वाकोद हे वाघूर उगमाला जवळचे गाव आहे, म्हणजेच पहिला बेनेफीट कोणाला मिळायला पाहिजे? अर्थातच तो वाकोदला मिळायला पाहिजे! वाकोदला पाणी तोंडापूरहून येते आणि त्याचे पुढे काय होते, हे मी तुम्हाला सांगितलेच आहे. आणखी एक बाब सांगायची म्हणजे वाघूरचे पाणी त्या धरणावरून जळगावला येते, त्यासाठी ३५ कोटी रुपये लागतात.

तोंडापूरवरून वाकोदला पाणी आणायला, ती सगळी यंत्रणा उभी करायला जवळपास २५ लाख रुपये लागले. ही यंत्रणा चालत नाही हा भाग वेगळा, परंतु उभी करायला इतके पैसे लागले आणि एवढे सगळे करूनही वाकोदच्या पाण्याची समस्या सुटली नाहीच! जळगावच्या पाण्याची समस्या सुटली! अशा पद्धतीने जर आपण जलसंधारणात नियोजन केले, तर ते चुकीचे नियोजन आहे. प्रत्येक गावाचा अधिकार, त्या त्या पाण्यावर पहिला अधिकार धरला गेला पाहिजे, तो स्वीकारून त्या त्या गावामध्ये आपल्याला ते पाणी आधी देता आले पाहिजे, त्यासाठी तिथे बंधारा केलाच पाहिजे. ‘तुम्ही खाली धरण बांधले; म्हणून आम्ही वर बंधारा करू देत नाही,’ मित्रांनो अशी हट्टाची भाषा वापरणे, यालाही काही अर्थ नाही. तिथे जर तुम्ही बंधारा बांधला तर तुम्हाला हे २५ लाख खर्च करण्याची गरज नाही. आता समस्या राहिली की, जळगावमध्ये पाणी कोठून येणार?

गिरणेवरच खरे म्हणजे जळगाव वसलेले आहे, पण राजकारणामुळे मालेगावला धरण बांधले गेले, म्हणून आता गिरणेला पाणी नाही. ३५ कोटी रुपये खर्च करून द्राविडी प्राणायाम हा करावा लागला की, वाघूरचे पाणी इथे आणावे लागले. या सर्व समस्या कशासाठी निर्माण केल्या जातात? याला आपण नियोजन म्हणायचे काय? शहरी लोकांसाठी सर्व नियोजन आणि ग्रामविकासाचे आपण बोलतो फक्त; पण होत काहीही नाही! कारण ग्राम हा आत्मा धरून आपण नियोजन केलेलेच नाही! उलट शहराला केंद्रिभूत धरून आपण नियोजन केलेले आहे. आत्तापर्यंत सगळी धरणे यासाठी निर्माण झालेली आहेत. धरणे म्हणून निर्माण झालेलीच नाहीत आज जरी झाली असतील, तरी ते वेगळ्या कारणासाठी! पण आज त्यांचा उपयोग फक्त पिण्याच्या पाण्यासाठी होतो आहे, शेतीसाठी होत नाही. मूळ उद्देश तो नव्हता, आज आपण नेमके तेच करत आहोत.

लोकसंख्या वाढली, शहरीकरण वाढले, शेत टक्केवारी वाढली वगैरे वगैरे, पण या सगळ्या समस्यांमुळे जी मूळ समस्या आहे, ती समस्या सुटली आहे का? तर नाही! आजची

परिस्थिती अशी निर्माण झाली की, Finally, it is impossible to solve this problem of Gramvikas, How can there be vikas without water कुठेही झाला नाही. आजपर्यंत जगात पृथ्वीच्या पाठीवर कुठेच झाला नाही. सगळी संस्कृती जी निर्माण झाली, ती नदीच्या काठावरच झाली. खरोखरच हा विषय फार महत्त्वाचा आहे, कारण मला तर वाटते की, पाणी आणि उद्योग असा जो विषय आहे तो महत्त्वपूर्ण आहे. एकमेकांशी खूपच संबंधित आहे. पाणी असेल तर उद्योग करता येऊ शकेल. आम्ही परवा एक सर्व्हे केला. वाकोदमध्ये कोणते उद्योग असावे? कसे उद्योग असावे? आम्ही त्या एका गावाचा त्या दृष्टीने विचार केला. देश आणि जागतिकीकरण तसेच उदारीकरण ह्या सगळ्या गोष्टी सोडून, आधी एखाद्या छोट्याशा गावाचाच फक्त विचार करावा, हा त्यामागचा आमचा दृष्टिकोन!

शिक्षणाच्या बाबतीत तेच ! दिल्ली सरकार ठरवते की, वाकोदमध्ये काय शिकवले जाईल. काही संबंधच नाही, तरी हे सर्व काही घडते. माझ्याकडे सातव्या इयत्तेत मुले अशी निघाली की, त्यांना त्यांचे नाव लिहिता आले नाही !

मित्रांनो, अशी परिस्थिती बदलण्याची गरज आहे. आपण सर्व सकारात्मक विचारांनी एकत्र आलो आहोत, आता गरज आहे दिशादर्शक कामाची. ‘ग्रामविकास’ हा विषय खरोखरच महत्त्वपूर्ण आहे. तुम्हीही विकासाची वाटचाल अधिक गतिशील कराल, याची खात्री बाळगतो. आपण सर्वांनी माझे दोन शब्द शांतपणे ऐकून घेतले, त्याबद्दल धन्यवाद.

जय हिन्द! जय महाराष्ट्र!